

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЕКТ

Протоієрей
ВІТАЛІЙ КЛОС

АВТОКЕФАЛІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ:

ОГЛЯД ВІД ХРЕЩЕННЯ
ДО СИНОДАЛЬНОГО
ТОМОСУ

Харків
«ФОЛІО»
2023

Передмова

«Бог благословив буття українського народу, дав нам свободу, благословив мати незалежну державу та помісну автокефальну Українську Православну Церкву. За це маємо бути вдячні Господу, і не лише у словах, а самим своїм життям. Подякою цією має бути наша щира, діяльна любов до Бога, до Його Святої Церкви, до ближніх і рідного народу, до України»¹.

Слова «автокефалія» та «томос» зараз, напевне, знає чи не кожен українець. Усі ми стали очевидцями епохальних подій, які провіщають відродження українського духу, культури та традиції на твердій основі церковної незалежності. Питання надання статусу автокефалії є одним з найважливіших в історії Православної Церкви взагалі й Української зокрема. Слово «автокефалія» — грецького походження, воно складається з двох слів: αὐτός (сам) і κεφαλή (голова), що в перекладі означають «сам собі голова» або «сам керую». Витоки свої воно має ще з часів апостольських, коли через поширення Євангельського вчення серед різних народів виникали окремі Церкви з певними особливостями національного або ж місцевого характеру й незалежним управлінням.

Автокефалія — це первісна форма церковного устрою. Церковна громада на чолі з єпископом зі своїм храмом та кліром — це вже окрема правоздатна церковна одиниця у великій духовній громаді Вселенської Церкви. В апостольські часи союз таких церков-парафій

¹ Слово Митрополита Київського і всієї України Епіфанія після інтронізації у Святій Софії Київській. — Режим доступу: <https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/slovo-mytropolita-kyyivskogo-i-vsiyeyi-ukrayiny-epifaniya-pislya-intronizatsiyi/>

і був ідеальною організацією Вселенської Церкви — організацією, що виключала конфлікти між засадою єднання, з одного боку, та засадою самостійності, — з іншого. Але з часом союз любові між громадами був змінений іншими формами, хоч сама основа — зв'язок любові та принцип взаємовідносин окремих церковних одиниць —

Автокефалія — це первісна форма церковного устрою. В апостольські часи союз таких церков-парафій і був ідеальною організацією Вселенської Церкви.

самостійний характер співучасті як результат правоздатності кожної такої одиниці — залишався непорушним. Змінювалися лише форми цього зв'язку. Зокрема, з'явився звичайний адміністративний порядок із моментами

підлеглості та централізації, а через це митрополіча, патріарша та синодальні форми церковного устрою — з більшою чи меншою при цьому участю світської, державної влади. Автокефалія виразно підкреслює незалежний статус помісної Православної Церкви, яка живе і діє серед певного народу або в певній країні¹. На початках кожна окрема церковна община, якою б малою вона не була, будучи навіть у селі, коли вона мала свого єпископа, то була цілком самостійною Церквою і ні від кого не залежала, бо вона являла собою досконалу Церкву в усій своїй повноті. Вселенська ж Церква мала б являти собою єдність великої кількості таких, ні від кого не залежних самостійних, Церков об'єднаних тільки узами братньої любові. Через недосконалість людської природи та неможливість підтримувати належним чином у своєму середовищі мир й добре впорядкування одним духом любові, те, що було встановлене Богом, досить скоро потрібно було доповнити людським, а саме за зразком суспільних інституцій впровадити в Церкві систему підпорядкування й адміністративної централізації².

¹ Шагуна А., *еп.* Краткое изложение канонического права Единой, Святой, Соборной и Апостольской Церкви. — СПб.: Тип. Департ. печати, 1872. — С. 454.

² Голубинский Е., *прот.* История Русской Церкви. — Изд. 2-е. — М.: Крутицкое патриаршее подворье; О-во любителей церковной истории, 1997. — Т. 1 (первая половина тома). — С. 257.

Питання автокефалії не лише безпосередньо стосується Православної Церкви та її інституцій, але також має надзвичайно велике значення для подальшого розвитку держави. Релігія і Церква впродовж всієї історії людства відігравали значну роль в історії державотворення та життя суспільства. Навіть насильницькі спроби відділити релігію від держави, або ж взагалі знищити Церкву, не досягли бажаного результату. Яскравим прикладом для всіх нас є історія боротьби за виживання Церкви в СРСР, коли все життя вірян мало бути під повним контролем державних органів. Як наслідок, богоборча комуністична держава розпалася, а Церква здобула свободу своєї діяльності та активно розвивається в незалежній Україні.

Коли сьогодні деякі «знавці» кажуть, що не потрібно державі втручатися в церковні справи, то, напевне, зовсім мало знають церковну історію та канонічне право. Вони, мабуть, також не цікавилися тим, як отримали автокефальний статус інші Православні Церкви.

Томос як юридичний документ про право на автокефалію Української Православної Церкви має епохальне значення. Вперше Українська Православна Церква отримала не тільки визнання своєї незалежності, але й через молитовну єдність з Вселенським Патріархом поєдналася з усім світовим Православ'ям як сестра — рівна серед рівних. Уперше Київський митрополит, як предстоятель окремої автокефальної Церкви, може спілкуватися без посередників з Москви з усіма очільниками Православних Церков. Уперше за багато століть в Україні не буде розділення або ж розколу серед православних, а також несправедливих звинувачень у нібито неканонічності, безблагодатності тощо. При цьому перед єдиною Церквою відкривається багато здавалося б раніше неосяжних перспектив на втілення змін на краще — йдеться передусім про відродження традицій Українського Православ'я, яке у своїй основі має принцип соборності та виборності. Перший крок щодо втілення у життя цього принципу можна побачити на прикладі об'єднавчого, а разом з тим і елекційного Собору, який

відбувся у стінах тисячолітньої української святині — соборі Премудрості Божої, або ж Софії Київській 15 грудня 2018 року, на якому таємним демократичним голосуванням було обрано предстоятеля єдиної Української Православної Церкви митрополита Переяславського і Білоцерківського Епіфанія, патріаршого намісника, ректора Київської православної богословської академії.

Не випадково слова «автокефалія» та «томос» вже стали такими знайомими, і не тільки для православних, і не тільки для українців. Упродовж майже всього 2018 року, зокрема з місяця квітня, коли Президент України Петро Порошенко, Верховна Рада України, архіпастирі, пастирі та вірні УПЦ Київського Патріархату, УАПЦ, УПЦ, звернулися до Вселенського Патріарха Варфоломія про надання незалежності Українській Православній Церкві, у засобах масової інформації, на різних конференціях та круглих столах розпочалось активне їх обговорення. Напевне, весь світ, а по особливому всі українці, спостерігали не лише за кульмінаційними урочистими богослужіннями в соборах спочатку святого великомученика Юрія у Стамбулі, та у Святій Софії Київській, коли відбулися особливі епохальні події підписання та надання Томосу, презентація його та інтронізація предстоятеля Української Православної Церкви, а й за тими процесами, які відбувалися до того для належного вирішення та врегулювання всіх потрібних дипломатичних, канонічних та богословських вимог. У всіх українських храмах постійно молилися за *«Вселенського Патріарха Варфоломія, Президента та Верховну Раду України та за розпочате діло рук їх»* і Господь почув молитви тисяч і мільйонів, Церкви земної й Церкви небесної, які в різні епохи нашої історії подвижниками благочестя підносились й підносяться до Його Престолу — в Україні створено єдину Православну Церкву.

Фундаментальною працею з цього питання на всі часи є двохтомник професора Олександра Лотоцького *«Автокефалія»*¹, який

¹ *Лотоцький О., проф.* Автокефалія: У 2 т. — К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 1999. — Т. 1. — 208 с. — (Репринт з видання: Варшава, 1935).

вийшов друком у Варшаві (1935 р.), а пізніше (1999 р.) був перевиданий Українською Православною Церквою Київського Патріархату в Києві. Можна сказати, що ця монографія стала підґрунтям для всіх інших досліджень з цього питання. Праця професора О. Лотоцького розкриває засади автокефалії (Т. 1) та подає короткий історичний нарис історії автокефальних Церков (Т. 2)¹. Випускник Київської Духовної Академії професор Олександр Лотоцький готував до друку і третій том, який мав бути присвячений історичному шляху Української Православної Церкви. На жаль, він так і не був завершений. Не минули питання автокефалії у своїх фундаментальних працях професор Іван Власовський², протопресвітер Семен Савчук та Юрій Мулик-Луцик³, Наталія Полонська-Василенко⁴ тощо. У 2007 році була презентована «Історико-канонічна декларація «Київський Патріархат — Помісна Українська Православна Церква»⁵. Важливою для розуміння непростих процесів, які відбувалися у 1990-х роках, є книга протоієрея Мирона Микуша «Єдина Помісна Православна Церква в Україні»⁶. Нещодавно була презентована фундаментальна праця митрополита Переяслав-Хмельницького і Вишневського Олександра Драбинка «Українська Церква: шлях до автокефалії»⁷. Випускники Київської Духо-

¹ *Лотоцький О., проф.* Автокефалія: У 2 т. — К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 1999. — Т. 1. — 208 с.; Т. 2. — 553 с.

² *Власовський І., проф.* Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. — К.: Вид. Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998.

³ *Савчук С., Мулик-Луцик Ю.* Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді: У 4 т. — Вінніпег: Видавнича спілка «Екклесія», 1984–1989.

⁴ *Полонська-Василенко Н.* Історичні підвалини УАПЦ. — Мюнхен, 1964. — 128 с.

⁵ Київський Патріархат — Помісна Українська Православна Церква. Історико-канонічна декларація Архієрейського Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату від 19 квітня 2007 року. — К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2009. — 176 с.

⁶ *Микуш М., прот.* Єдина Помісна Православна Церква в Україні. — Львів, 2017. — 136 с.

⁷ *Олександр Драбинко, митр.* Українська Церква: шлях до автокефалії. До дискусій навколо канонічного статусу, богослужбової мови та історії Української Церкви. — К.: Фонд пам'яті Блаженнішого Митрополита Володимира; Дух і Літера, 2018. — 684 с.

вної Академії (зараз КПБА) теж звертались до цієї тематики при написанні своїх дипломних та дисертаційних праць¹. Книга, яку ви тримаєте в руках, витримала попередньо вже два видання завдяки підтримці меценатів Василя та Богдана Колодіїв (2019 р.). Ці тисячні тиражі досить швидко розійшлися серед нашого духовенства, науковців, журналістів, студентів богословських академій тощо. Хоча сьогодні, здавалося б, є окремі розвідки, які торкаються тих чи інших питань автокефалії, але цілісної праці, яка б розглядала більш ніж тисячолітню (починаючи з часів Хрещення) боротьбу за церковну незалежність та висвітлювала український аспект в контексті історії Київської митрополії, доведеної до сьогодні, ми не зустрічали. Це є завданням для майбутніх українських дослідників.

¹ *Димитрій Рудюк, архім.* Історично-канонічні основи автокефалії УПЦ. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата богословських наук випускника Київської Духовної Академії Української Православної Церкви Київського Патріархату. — К., 2000. — 220 с.; *Йосифчук Михайл, свящ.* Проблема автокефалії Української Православної Церкви в часи правління Директорії Української Народної Республіки у 1918–1922 рр. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата богословських наук випускника Київської Духовної Академії Української Православної Церкви Київського Патріархату. — К., 2001. — 224 с.; *Колот Сергій.* Роль державної влади в набутті автокефалії Помісними Церквами. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата богословських наук випускника Київської Духовної Академії Української Православної Церкви Київського Патріархату. — К., 2008. — 274 с.; *Колот С, свящ.* Значення церковних канонів і державного впливу в процесі проголошення автокефалії помісних Церков // Труди Київської Духовної Академії: науковий збірник Київської православної богословської академії / ред. кол.: митр. Переяслав-Хмельницький і Білоцерківський Епіфаній (Думенко) (гол. ред) [та ін.]. — [К.], 2014. — № 13. — С. 20–28; *Никитенко Леонтій.* Утворення Української Автокефальної Православної Церкви на Першому Всеукраїнському Православному Церковному Соборі 14–30 жовтня 1921 року. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата богословських наук випускника Київської Духовної Академії Української Православної Церкви Київського Патріархату. — К., 2000. — 175 с. + дод.; *Романишин Володимир, свящ.* Намагання досягнути автокефалії на першому Всеукраїнському церковному соборі 1918 року. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата богословських наук випускника Київської Духовної Академії Української Православної Церкви Київського Патріархату. — К., 1999.

1. Автокефально-Соборний устрій Православної Церкви

Засновником Церкви є Господь наш Ісус Христос. Він і поклав основу або ж фундамент і церковного устрою. Церква є Царством Божим на землі. Господь молився до Отця Небесного, щоб всі в Ній були одним цілим (Ін. 17:21). Передавши однакову владу в Церкві всім апостолам (Мф. 18:17–20; 28:19–20; Ін. 20:21–22), Христос став єдиним головою Церкви (Ін. 10:14–16). Коли ж виникла суперечка серед апостолів, хто з них має бути першим, Господь засудив навіть саму думку про це (Мф. 20:22–27; 23:8–12; Мк. 9:34–35). Як серед апостолів, при заснуванні Церкви, нікого не було призначено головою Церкви, подібно їй не було цього і між наступниками апостолів — єпископами. І це зрозуміло, бо людина (яка залежна від умов земного життя), не може бути головою Церкви — інституції вічної та духовної. Вічний і духовний голова благодатного царства — Христос, а Церква є Його тілом, тому й має бути єдиною (Ін. 18:36).

Людина (яка залежна від умов земного життя), не може бути головою Церкви — інституції вічної та духовної.

Проте, як можна бачити зовнішніми очима, члени Церкви утворюють різні громади, які доволі часто не лише відрізняються одна від одної, а й можуть протистояти, як у вченні (православні, католики та протестанти), так і в обрядових питаннях. Однак кожна із Церков вірить у ту саму засаду церковної єдності. Розділені

формально, вони творять по суті й фактично одну християнську Церкву, що має свою основу у вченні Господа нашого Ісуса Христа. Навіть якщо брати ворогують, це не означає, що вони не належать до однієї родини¹.

Любов до свого народу та особливе ставлення до нього в порівнянні з іншими не суперечить Священному Писанню, а зовсім навпаки. Так, пророк Мойсей просив Бога викреслити його з книги життя, але не знищувати єврейський народ за те, що він покловився золотому тельцю (Втор. 9: 13–20; Вих. 32: 31–32). Апостол Павло готовий бути відлученим від Христа заради свого рідного народу (ізраїльського). Тому любов до свого народу не розриває єдності у Христі, а лише утверджує її. Основи автокефалії лежать у первісному устрої Церкви. Першопочатково кожна християнська церковна громада, яка мала свого єпископа, була самостійною та незалежною Церквою у всій своїй повноті, навіть якщо була мала й складалася з одного села. Об'єднані в душі любові такі Церкви-парафії творили Вселенську Церкву. Через недосконалість людської природи та неможливість підтримувати належним чином у своєму середовищі мир та добре упорядкування одним духом любові, те що було встановлене Богом, досить скоро потрібно було доповнити людським, а саме за зразком суспільних інституцій впровадити в Церкві систему підпорядкування й адміністративної централізації.

У 34 Апостольському правилі сказано: *«Єпископам усякого народу слід знати першого у них, і визнавати його як главу, і нічого, що перевищує їхню владу, не чинити без погодження з ним. Робити ж кожному тільки те, що стосується його єпархії і місць (селу), що належать до неї. Але і перший нічого нехай не робить без погодження з усіма, бо так виявиться одностайність, і прославиться Бог через Господа у Святому Духові, Отець, і Син, і Святий Дух»*. А у 37 правилі святих Апостолів читаємо: *«Двічі на рік*

¹ Лотоцький О., проф. Автокефалія. — Т. 1. — С. 8.

нехай буває собор єпископів, і нехай міркують вони один з одним про догмати благочестя та вирішують церковні негаразди, якщо трапляться»¹. У цих Апостольських правилах чітко подано основу для автокефалії — право кожного народу обирати першого серед єпископів, який буде соборно з усіма єпископами керувати Церквою. Про це говорять і правила 17-те Четвертого та 38-ме Шостого Вселенських Соборів. Так, читаємо: «...громадянським та земельним розподілом нехай відповідає і розподіл церковних справ»². Тобто церковно-адміністративний устрій має відповідати устрою державному.

Для всіх Церков обов'язковими є незмінне догматичне вчення та основи канонічного устрою, які ґрунтуються на цьому вченні. Вимагаючи повної єдності в питаннях віри, канони надають повну свободу в галузі адміністративній. Церковне управління має в собі два складових елементи — те, що є в ньому встановлене Богом, і те, що є в ньому звичайного людського. Богом встановленою у церковному управлінні є чітка ієрархічна структура, яка складається із єпископа, пресвітерів та дияконів, а все інше, що складає собою систему так званої адміністративної централізації, має цілком людське походження³.

Канони, які з часом можуть змінюватись, доволі точно визначають, у чому полягає самостійність Церкви.

Розуміння автокефалії має своїм змістом зовнішній устрій Православної Церкви. Автокефально-Соборний устрій Православної Церкви виявляється в її республікансько-демократичних засадах

¹ Книга правил святих апостолів, Вселенських і Помісних соборів, і святих отців / Переклад українською мовою С. М. Чокалюка. — К.: Вид. УПЦ Київського Патріархату, 2008. — 368 с. — Режим доступу: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatoottsivski-tvory/knyha-pravyl-svyatyh-apostoliv-vselenskyh-i-pomisnyh-soboriv-i-svyatyh-ottsiv/#toc>

² Там само.

³ Голубинский Е., прот. История Русской Церкви. — Т. 1 (первая половина тома). — С. 257–259, 263–264.

на відміну від централістично-монархічної засади католицького Риму, де управління здійснюється ієрархією, яка підлягає єдиному главі. На чолі Римо-Католицької Церкви стоїть єпископ, який є головою Церкви й намісником Христа на землі. Він маючи найвищу владу в Церкві — законодавчу, адміністративну й судову — представляє Її перед державними керівними органами всіх країн. Протестантська Церква відкидає адміністративні зовнішні форми устрою своїх громад і лише в інтересах практичної доцільності в окремих випадках здійснюючи централізацію церковної влади не виходить за межі окремої державної території¹.

У Римо-Католицькій Церкві, що базується на централізмі, існування окремих Церков неможливе, бо воно руйнує саму систему організації цієї Церкви. У Православній Церкві навпаки — децентралізація, це необхідна й навіть основна риса церковного устрою. Визнаючи духовну єдність вселенської Церкви як установи духовної, православ'я не пов'язує з цим єдиної церковної організації. «Єдиний пастир» та «одне стадо», Христос і Церква, в їх духовному зв'язку «нареченого й нареченої», творять єдність значно вищу ніж зовнішня організація Церкви під одним видимим главою. Між засадою єдності Церкви та фактом існування окремих церков немає внутрішньої суперечності, як немає протиріччя між засадою людства, вселюдською ідеєю, з одного боку, та фактом існування окремих народів, з другого. *«Людство одне єдине, а народів багато, і кожен із них має свою національну вдачу та, в більшості, свою державну організацію. Існування окремих незалежних національних церков не виключає єдності церковного рішення та спільності певної християнської акції»*².

На I Вселенському Соборі цих «перших» єпископів названо митрополитами. У 9 правилі Антіохійського Собору (341 р.) сказано: «У кожній області єпископам слід знати єпископа, який керує у митрополії (курсив наш. — Авт.) та має опікування про всю

¹ Лотоцький О., проф. Автокефалія. — Т. 1. — С. 1-3.

² Там само. — С. 9, 10.

область, оскільки до митрополії звідусіль стікаються усі, хто має якісь справи. Тому вирішено, щоб він і за честю переважав, і щоб інші єпископи нічого особливо важливого не робили без нього, за давна прийнятим від отців наших правилом, крім того тільки, що стосується єпархії, яка належить кожному із них, і поселень, що знаходяться у її межах. Бо кожен єпископ має владу у своїй єпархії, і нехай керує нею, з пристойною кожному обережністю, і нехай має опікування про всю територію, що знаходиться у залежності від його міста, і нехай поставляє пресвітерів та дияконів, та нехай розглядає всі справи з розмірковуванням. А поза цим нехай не наслідуються творити щось без єпископа митрополії, а також і цей без згоди інших єпископів»¹.

Виступаючи перед учасниками 6 міжнародної конференції «Православ'я в Україні», що відбулася під патронатом ЮНЕСКО в стінах Київської православної богословської академії 23 листопада 2016 року, Патріарх Філарет Денисенко, аналізуючи це питання, сказав: «...коли отримали державу, то тоді ми отримали всі умови для автокефалії Української Церкви. Яким чином в історії Церкви Христової виникали і утворювались автокефальні Церкви, від кого це залежало? Залежало це від Церкви, але рушійною силою була не Церква, а була держава. Тому, що ми знаємо, що в часи імператора Костянтина Великого існувало близько 100 автокефальних Церков. Що таке автокефальна Церква? Це Церква, яка самостійно обирає і висвячує свого предстоятеля. Ось це є автокефальна Церква. І тому, у Візантійській імперії, в Римській імперії існували провінції, і кожна провінція була автокефальна Церква, тому що в цій провінції було декілька єпархій і вони об'єднувались в одну митрополію, і ця митрополія була автокефальною Церквою, тобто митрополити не залежали від сусідніх митрополій. І на собори митрополій збирались єпископи тільки тієї провінції. Ось коли існувала Кападокійська провінція, де архієпископом був свя-

¹ Книга правил святих апостолів, Вселенських і Помісних соборів...

титель Василій Великий, а потім імператор розділив Кападокію на дві провінції, і вийшло дві автокефальних Церкви. Святитель Василій Великий залишився в одній частині, а в іншу обрали іншого митрополита. То від кого залежала автокефалія? Від святого Василя Великого? Від Церкви? Ні, залежала від держави, бо вона розділила провінції. Так було в давнину, а потім всі автокефальні Церкви стали об'єднуватися в патріархати, і таким чином виникли патріархати: Римський, Константинопольський, Олександрійський, Антіохійський та Єрусалимський... Як Константинополь довго не погоджувався на автокефалію балканських Церков, але потім змінилися умови і змушений був визнати. Так само і тут, Бог створить такі умови, і Українська автокефальна Церква буде визнана...»¹.

¹ Слово Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета до учасників VI Міжнародної конференції «Православ'я в Україні» 23 листопада 2016 року // Православ'я в Україні : Збірник за матеріалами VII Міжнародної наукової конференції, присвяченої 25-літтю відновлення Київської православної богословської академії (1992–2017) / Під ред. д. богосл. н., проф., митрополита Переяслав-Хмельницького і Білоцерківського Епіфанія Думенка, д. іст. н. Г. В. Папакіна, Н. М. Куковальської та ін. — К.: [Київська православна богословська академія], 2017. — Ч. 1. — С. 7–13.

Зміст

Передмова	3
1. Автокефально-Соборний устрій Православної Церкви	9
2. Коротка історія проголошення та визнання церковних автокефалій.....	15
3. Правові засади церковної незалежності за працею «Автокефалія» професора Олександра Лотоцького, або ж Чи має право держава втручатися у справи церковні щодо надання автокефалії	22
4. Свідчення джерел про поширення християнства та автокефальні Церкви на теренах України до офіційного Хрещення	28
5. Хрещення Русі-України рівноапостольним князем Володимиром	44
6. Соборне обрання та поставлення русичів-українців на кафедру митрополита Київського і всієї Русі як один із проявів боротьби за церковну незалежність	59
7. Відродження православної ієрархії Київської Митрополії Єрусалимським Патріархом Феофаном у 1620 році	90
8. Могилянська доба	102
9. Підступне захоплення Київської митрополії Москвою (1686).....	108

10. Українська Церква в підпорядкуванні Синоду Російської Православної Церкви (1721–1917)	119
11. Боротьба за автокефалію у ХХ ст.	133
12. Постановня Української держави як передумова автокефалії УПЦ (1991–2018)	154
13. Томос — хронологія подій 2018–2019 років.....	165
Висновки.....	179
Слово Митрополита Київського і всієї України Епіфанія після інтронізації у Святій Софії Київській	182